

Müasir ingilis dilində “garden path” effektiv cümlələrin linqvistik və psixolinqvistik xüsusiyyətləri

Aydan Tahir qızı Məlikzadə

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
“Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi

E-mail: aydanmalikzadeh@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. L.M. Cəfərova,
filol.ü.f.d., dos. S.B. Mustafayeva

Açar sözlər: “garden path” effekti, sintaktik ambiqitivlik, İnsanın Cümlə Emalı Maşını, cümlə emalı, ixtisar olunmuş təyin budaq cümlələri

Key words: “garden path” effect, syntactic ambiguity, Human Sentence Processing Machine, sentence processing, reduced relative clauses

Ключевые слова: эффект “garden path”, синтаксическая неоднозначность, Машина Обработки Человеческого Языка, обработка предложений, сокращенное относительное предложение

Ambiqitivlik (ambiguity) linqvistik vahidlərin iki və ya daha çox fərqli məna ifadə etməsidir. Dilin müxtəlif yaruslarında baş verə bilən ambiqitivliyin ən mürəkkəb forması sintaktik ambiqitivlik hesab olunur. Ambiqitivliyin bu növü zamanı sintaktik vahid olan söz birləşməsi və cümlə formal baxımdan eyni olsa da, o, iki və ya daha çox ziddiyyətli mənada şərh oluna bilər. Məsələn, “Patent medicines are sold by frightening people” (9, s. 30) cümləsi sintaktik baxımdan ambiqitivdir, çünki cümlə iki formada anlaşıla bilər:

- 1) Patent dərmanı insanları qorxutmaqla satılır.
- 2) Patent dərmanı qorxulu insanlar tərəfindən satılır.

Göründüyü kimi, “frightening” sözünü həm cerund, həm də feili sifət kimi nəzərdən keçirmək mümkündür və hər iki tərcümə dilin sintaktik qaydalarına uyğundur. Sintaktik baxımdan ambiqitiv olan cümlələr birdən çox məna ifadə etdiyindən onların qavranılma zamanı (perception time) daha uzun olur. Ambiqitivliklə bağlı əsas düşündürücü məqam bundan ibarətdir ki, ambiqitiv cümlə ilə qarşılaşarkən onun bütün mümkün mənaları eyni anda emal olunaraq ümumi anlama prosesində bir yekun məna çıxarılır, yoxsa ambiqitiv cümlələr normal cümlələr kimi emal olunur və cümləyə bir məna aid edilir? İkinci versiyaya əsasən, kontekst cümlənin bütün alternativ mənalarına, adətən, elə bir məhdudiyət qoyur ki, ancaq bir məna mümkün olur. Bununla belə, əgər biz ağılımızda ancaq bir məna tuturuqsa, o zaman ambiqitiv və qeyri-ambiqitiv cümlələrə yanaşmada fərq olmamalıdır. Məsələn burasındadır ki, bu günə qədər mövcud olan eksperimental nəticələr bu iki qütb arasında qəti bir seçimə imkanı yaratmır; bəzi hallarda bir mənaya əsaslanan yanaşma və əksər hallarda isə iki/çox mənaya əsaslanan yanaşma düzgün hesab edilir (5, s. 4).

Ambiqitiv dil vahidlərinin emalı üçüncü bir modelə əsasən də gedə bilər, belə ki, ambiqitiv cümlə oxunarkən ən mümkün ola bilən şərh seçilir və bu şərh cümlədə başqa bir məlumatla ziddiyyət təşkil edərsə, rədd edilir və emal prosesi düzgün məna seçilənə qədər davam edir. Bu model bir çox tədqiqatlarda artıq qismən göründüyü kimi “garden path” fenomenini də izah edə bilər. “Garden path” effektiv cümlələrin adı ambiqitivlik hadisəsinin adı ilə paralel olaraq tez-tez çəkilir. Məlumdur ki, ambiqitiv cümlələr çözülmə çətinliyinə görə müvəqqəti

və qlobal olmaqla iki qrupa ayrılır (10, s. 101). Qlobal ambiqitivlik zamanı cümlənin iki fərqli sintaktik təhlili mövcud olsa da, müvəqqəti ambiqitivlik illüziya xarakteri daşıyaraq oxucuda sanki cümlənin iki fərqli mənaya sahib olduğu fikrini yaradır. Yəni, bu növ cümlələrin ilkin emalı zamanı ya onların sintaktik baxımdan yanlış olduğu qərarı alınır, ya da nəzərdə tutulan mənəna hasil olmur. Cümlənin sonuna çatdıqda onun düzgün anlaşılmağı məlum olur və təkrar oxumadan sonra cümlənin real mənənası aydınlaşır. Bu anlaşılmazlıq qısa müddət sürdüyükdən müvəqqəti ambiqitivlik adlanır. “Garden path” fenomeni təsvir olunan bu linqvistik hadisənin digər adıdır. Adını ingilis dilində mövcud olan “to lead someone up the garden path” (aldatmaq) frazeologizmindən götürən bu hadisənin əsas cəhəti oxucunu cümlə haqqında verdiyi qərarlarında aldatmasıdır. Bu linqvistik fenomenin müşahidə olunduğu cümlələri oxuyarkən, həqiqətən də, oxucu aldanır, belə ki, oxucu ya cümlənin qrammatik olmadığı qənaətinə gəlir, ya da cümləni səhv təhlil edir. H. Li və X. Sheng “garden path” cümlələrini obrazlı şəkildə belə izah edir: “Təsəvvür edin mənzərəli bir bağçaya daxil olmusunuz və bir müddət sonra bağçanın çıxışını axtarırsınız. Gəzərkən əksər insanlar düşünür ki, çıxış əsas cığırın sonundadır və ora istiqamətlənirlər. Bağçanın gözəlliyindən zövq ala-ala cığırın sonuna yaxınlaşanda, buranın çıxış olmadığını fərqiñə varırıq və geri qayıdaraq çıxışı tapırıq” (7, s. 1190). Bu hadisə psixolinqvistik baxımdan isə belə izah olunur: “... it happens when the processor encounters a temporarily ambiguous sentence that is eventually disambiguated toward a less preferred interpretation.... It suggests that sentence comprehension is highly incremental. The human processor does not wait until the entire sentence becomes available to start building syntactic structure.” (6, s. 10). Bu izahda “processor” deyildikdə İnsanın Cümlə Emalı Maşınının (Human Sentence Processing Machine) müvəqqəti ambiqitiv cümlə ilə rastlaşdığı zaman onu tədricən emal etməsi nəzərdə tutulur. Cümləyə hər yeni söz daxil olduqca bizim cümlə haqqında verdikimiz qərarlar yenilənə bilər. “Garden path” effektiv cümlələr həm linqvistik, həm də psixolinqvistik əhəmiyyət daşıyır, çünki məhz bu tip cümlələr cümlə emalı prosesinin hansı mərhələlər üzrə getdiyini və bunun səbəblərini araşdırma imkanı təqdim edir (10, s. 101). “Garden path” fenomeni sübut edir ki, insanın işçi yaddaşının tutumu məhdud olduğundan o, müəyyən sayda struktural məlumatla müəyyən zaman kəsiyində məşğul olub onu emal edə bilər. Düşünürük ki, “garden path” cümlələrində mənəna ilə bağlı səhv nəticəyə gəlməyimiz koqnitiv mexanizmlərimizdəki hansısa qüsurlar yox, sadəcə olaraq cümləni hissə-hissə və sözbəsöz emal etmək prinsipləri ilə bağlıdır. Bununla yanaşı olaraq, İnsanın Cümlə Emalı Maşını görməyə vərdiş etdiyi sintaktik – struktur modelləri onların semantik xüsusiyyətlərini nəzərə almadan adətən üzrə emal etməyə meyillidir. Bu səbəbdən ehtimal olunur ki, İnsanın Cümlə Emalı Maşını iki hissədən ibarətdir: sintaktik prosessor və semantik prosessor. Sintaktik prosessorun iş mexanizminin qeyri-şüuri, deterministik, sürətli lakin məhdud formada olduğu qeyd olunur. Sintaktik prosessor cümlənin dolğun təhlilinə zəmanət verməyəndə, semantik prosessor işə düşür. “Garden path” cümlələrindəki yanlış anlaşılma və yenidən təhlil də bununla əlaqəli ola bilər (8, s. 349).

Cümləni təhlil edərkən dil istifadəçilərinin yanlış istiqamətdə getmələrinə və “garden path” effekti ilə qarşılaşmalarına səbəb olan amillərdən bir digəri sintaktik qeyri-obyektivlik (syntactic bias) zamanı bir şərhin digər mümkün şərhə nisbətə qeyri-şüuri olaraq daha üstün tutulmasıdır. Məsələn, iddia olunur ki, insanların eşitdikləri cümlələrin xəbərinin məchul növ ilə müqayisədə məlum növdə olmağı ilə bağlı daha çox gözlənti və zənləri var. Bu da təsadüfi deyil, çünki dildə işlənmə tezliyində görə məlum növ məchul növdən daha fəal və işləkdir. Bu fakt səbəb olur ki, “The horse raced past the barn fell” kimi cümlələrdə cümlənin sintaktik şərhli ilə bağlı verilmiş ilk qərar yanlış olur və bu, insanı qərarını yenidən nəzərdən keçir-

məsinə vadar edir. “Garden path” effekti daşıyan cümlələr dil istifadəçilərində sintaktik və semantik planda təəccüb doğurur, çünki cümləni oxumağa başlayarkən ehtimal verilən məna cümlənin sonuna çatanda özünü doğrultmur. Bu linqvistik fenomenin cümlədəki mövcudluğu cümlənin emal prosesinin tədricən, kiçik komponentdən böyüyə doğru getdiyini göstərir.

“Garden path” cümlələri 1970-ci illərdə linqvistik və psixolinqvistik tədqiqatların mərkəzi məsələlərindən birinə çevrilib və T. Beverin adı ilə bağlıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz “The horse raced past the barn fell” cümləsi də ilk dəfə olaraq T.Bever tərəfindən qeyd olunub və “garden path” fenomeni haqqında mövcud olan ədəbiyyatlarda tez-tez göstərilən ən məşhur nümunədir (7, s. 1191). T.Bever kanonik sxemlər ierarxiyası fikrini irəli sürərək iddia edirdi ki, qəbul edilən linqvistik məlumat (language input) beyindəki ierarxik düzənlə sıralanmış sxemə uyğun gəlicə qəbul edilir və emal olunur. Əks təqdirdə, həmin məlumat müvafiq olaraq daha aşağı səviyyəli modeli tapmalı olur.

Fikrimizi daha aydın ifadə etmək üçün nümunəyə və “garden path” effekti yaradan strukturlara nəzər salaq:

1. Nəzər salacağımız ilk strukturun leksik ambiqüitivlik hadisəsi nəticəsində yaranması qeyd edilsə də (2, s. 19), zənnimizcə, burada həm leksik, həm də sintaktik ambiqüitivlik iştirak edir. Məsələn, *Fat people eat accumulates*. Bu cümlə mürəkkəb tabeli cümlə olub düzgün formada aşağıdakı kimi sintaqmatik üzvlənməlidir: *Fat / people eat/ accumulates*. (İnsanların yediyi yağ bədəndə yığılır). Etiraf etmək gərək ki, ilkin oxuma zamanı çoxumuzun gəldiyi nəticə “fat” sözünün “people” sözü ilə bərabər ismi birləşmə əmələ gətirdiyi və “eat” sözünün cümlədə xəbər funksiyasını yerinə yetirdiyidir. Cümlənin sonlarına yaxın “accumulates” feilinə çatdıqda cümlədə bir qeydi-adiliyi sezdikdən sonra onu yenidən təhlil edib düzgün mənanı əldə etmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən nümunədə cümlənin mənasını düzgün anlamağa mane olan digər bir faktor “fat” sözünün həm də leksik baxımdan ambiqüitiv olmasıdır. Məlum olduğu kimi, “fat” sözü isim kimi istifadə olunanda “piy, yağ”, sifət kimi istifadə olunanda isə “şişman, kök” mənalarını ifadə edir. Bu qəbildən olan digər cümlələr, məsələn, “The old train the children” (2, 19), “The old man the boat” (7, s. 1190) və s. eyni mexanizm əsasında, yenə sintaktik və leksik ambiqüitivliyin iştirakı ilə qurulub və cümlələrin düzgün şərh üçün bu faktorlar nəzərə alınmalıdır.

2. İxtisar olunmuş təyin budaq cümlələri nəticəsində yaranan “garden path” effektiv cümlələrdə feilin cümlənin xəbəri, yaxud feili sifət olması məsələsi ilk baxışdan çaşqınlıq yaradır.

Məsələn, *“The oil tycoon sold the off-shore oil tracts for a lot of money wanted to kill him”* (<https://www.semanticscholar.org/paper/The-Resolution-Of-Local-Syntactic-Ambiguity-By-The-Altman/7020d8707af8170063895d4d65ca14de5b0d292c>).

Oxucu “wanted” sözünə çatana qədər cümlənin xəbərinin “sold” olduğunu zənn etsə də, cümlədəki “wanted” sözü oxucunu həmin cümləni ikinci dəfə emal etməyə və təhlil nəticələrini dəyişməyə vadar edir. Analoji struktura sahib olan digər nümunələrə nəzər yetirək:

The girl told the stories cried.

The senator criticized on the radio resigned.

The raft floated down the river sank (7, s. 1190).

“Garden path” cümlələrinin işlənmə diapazonu geniş olsa da, tədqiqatlar göstərir ki, yuxarıda qeyd olunmuş bu nümunələrdə olduğu kimi daha çox ixtisar olunmuş təyin budaq cümlələri (reduced relative clause) anlama problemləri törədir (4, s. 19). Bununla belə qeyd edək ki, təyin budaq cümlələrinin “garden path” effekti yaratmağı məsələsində daha incə nüanslar var.

Məsələn, *“The car driven into the garage caught fire”* cümləsində “driven” birmənalı olaraq feili sifət olduğundan, beynin vərdiş etdiyi mübtəda- xəbər (The car driven) təhlili qrammatik olaraq bloklanır. Eləcə də, cümlənin xəbəri təsirli feildən ibarətdirsə, onun anlaşılması daha asandır. *“The dictator captured in the coup was hated”* cümləsi *“The dictator fought in the coup was hated”* cümləsindən daha asan formada şərh olunur. Səbəb “to capture” feilinin birmənalı olaraq təsirli feil, “to fight” feilinin isə həm təsirli, həm təsirsiz feil olaraq işləmə bilmə xüsusiyyətidir (<https://www.sciencedirect.com/topics/psychology/garden-path>). Məsələ bundan ibarətdir ki, İnsanın Cümlə Emalı Maşını gördüyü linqvistik strukturlarda yanaşı və birlikdə işləyən elementlərə müəyyən tematik rollar təyin etməyə meyllidir. Məhz təyin edilmiş tematik rollar səhv müəyyənləşdiriləndə “garden path” effekti ortaya çıxır.

3. Tamamlıq budaq cümləsi və təyin budaq cümləsi qarşılıqlı zamanı budaq cümlənin növü ilk oxunuşdan düzgün müəyyənləşdirilmir. Məsələn, *The doctor told the patient he was having trouble with to leave* (2, s. 12). Bu növ cümlələrdə biz “garden path” effekti yaradan cümlənin, yəni, məsələn bu nümunədə “he was having trouble with” hissəsini tamamlıq budaq cümlə kimi nəzərdən keçirsək də, “to leave” məsdərinə çatanda qərarımızı dəyişərək onun, əslində, “the patient” sözünə aid olan bir təyin budaq cümləsi olduğunu anlayırıq.

Bu yığcam siyahıda “garden path” fenomeninin müşahidə olunduğu cümlələrin əsas təsnifatına nəzər salsaq da, siyahı bununla bitmir. Deməli, gördüyü kimi, “garden path” adlanan cümlələrin strukturu aldadıcı olur və oxucu cümlə emalı zamanı aldanır. “Garden path” cümlələri anlamaı çətinləşdirən bir fenomen olaraq qeyd edilir, çünki qeyd etdiyimiz kimi, bu növ cümlələrdə qavrama müddəti (perception time) adi cümlələrdən daha uzun olur. Məsələ burasındadır ki, “garden path” cümlələri öz-özlüyündə anlaşılmazlıq yaratsa da, sintaktik ambiqüvitetə aid deyil. Bunun səbəbi isə ondan ibarətdir ki, əslində cümlənin ancaq bir təhlil ağacı mövcuddur və cümləni anlaşılmazlıqları aradan qaldıraraq düzgün şərh etdikdən sonra ona birdən artıq sintaktik şərh vermək mümkün deyil.

Linqvistik və psixolinqvistik tədqiqatlar üçün əhəmiyyətinə baxmayaraq, zənnimizcə, anlama problemlərinə səbəb olmamaq üçün “garden path” cümlələrinin qəsdən istifadəsi minimuma endirilməlidir.

Məqalənin aktualığı. Kompüter dilçiliyinin geniş təşəkkül tapmasından sonra cümlə emalı linqvistik və psixolinqvistik tədqiqatların mərkəzi məsələlərindən birinə çevrilib. “Garden path” fenomeni insan beyninin cümləni necə emal etməsi ilə bağlı tədqiqatçılara bələdçilik edən linqvistik hadisələrdən biridir və düşünürük ki, kifayət qədər araşdırılmamış bu fenomen daha dərinlən tədqiq olunmalıdır. Buna görə də, bu məqalə “garden path” effektiv cümlələrin bəzi linqvistik və psixolinqvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində kiçik bir addım kimi dəyərləndirilə bilər.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə ilk dəfə olaraq “garden path” fenomeni, onu yaradan səbəblər və mexanizmlər və bu fenomenin cümlə emalı tədqiqatları üçün əhəmiyyətindən bəhs olunur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalənin məzmunu həm sintaktik tədqiqatlarda, qismən də psixolinqvistik sahədə istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Altmann G.T.M. Ambiguity in sentence processing // -Trends in cognitive sciences, - 1998, Vol. 2, No. 4, -pp 146-152.
2. Dynel M./ Humorous Garden paths, a pragmatic cognitive study, -Cambridge Scholars publishing, -UK, -2009, - 321 pp.
3. Ferreira S. V. Ambiguity, accessibility and a division of labor for communicative success // -Learn Motiv, -2008, Vol 1, No. 49, -pp 209-246.
4. Ferreira F. Misinterpretations of Garden-Path Sentences: Implications for Models of Sentence Processing and Reanalysis / K. Christianson, A. Hollingworth // Journal of Psycholinguistic Research, - January 2001, -Volume 30, -Issue 1, -pp 3–20.
5. Kess J.F. Hoppe R.A. /Ambiguity in psycholinguistics. -Amsterdam: John Benjamins B.V., -1981, -128 p.
6. Lee, E. K. Sentence Processing / D.G.Watson, V. S. Ramachandran //2012, Encyclopedia of human behavior, - 2012 (vol. 2,) -San Diego, CA: Elsevier, -pp 1-33.
7. Li H. Sheng X. A Study on the Garden Path Phenomenon from the Perspective of Generative Grammar // Journal of Language Teaching and Research, -2017, Vol 8, No 6, - pp 1190 – 1194.
8. Milne R.W. Predicting garden path sentences // Cognitive Science, Vol 6, issue 4, - 1982, -pp 349-373.
9. Stageberg N.C. Selected Addresses Delivered at the Conference on English Education // - Teaching the Teacher of English No. 6, Part 2 -1968, -pp. 29-34 (www.jstor.org).
10. И.А. Секерина (Нью-Йорк). Американские теории синтаксического анализа предложения в процессе понимания // Вопросы Языкознания, Москва, 1996, стр. 100-138.

İnternet resursları

<https://www.sciencedirect.com/topics/psychology/garden-path>
<https://www.semanticscholar.org/paper/The-Resolution-Of-Local-Syntactic-Ambiguity-By-The-Altmann/7020d8707af8170063895d4d65ca14de5b0d292c>

А.Т. Меликзаде

Лингвистические и психолингвистические свойства предложений с эффектом «garden path» в современном английском языке

Резюме

В статье делается попытка рассмотреть феномен “garden path” на английском языке, рассматривая его лингвистические и психолингвистические свойства, одновременно описывая его как средство, позволяющее проникнуть в суть обработки предложений. Предложения “garden path” имеют вводящую в заблуждение структуру предложения, которая не поддается точному разбору предложения с первого прочтения. Ожидания, связанные со смыслом предложения, оказываются неверными, когда мы подходим к

концу предложения. В статье этот факт показан как свидетельство пошаговой обработки предложений.

Частые языковые конструкции, создающие эффект “garden path”, обсуждаются далее с указанием их причин, и в статье делается вывод о том, что, несмотря на их важность для исследования обработки предложений, целенаправленное использование предложений “garden path” следует свести к минимуму из-за того, что они усложняют понимание и увеличивают время восприятия.

A.T. Malikzadeh

Linguistic and psycholinguistic properties of sentences with “garden path” effect in modern English

Summary

The article attempts to look into the garden path phenomenon in English dealing with its linguistic and psycholinguistic properties, simultaneously describing it as a means of an opportunity to gain insight into sentence processing. Garden path sentences have a misleading sentence structure which does not defy accurate sentence parsing from the first reading. Expectations related to the meaning of the sentence prove wrong when we arrive at the end of the sentence. The article shows this fact as evidence of incremental sentence processing.

Frequent linguistic structures creating a garden path effect are further discussed with their reasons and the article concludes that despite their importance for sentence processing research, purposeful usage of garden path sentences should be minimized due to the fact that they complicate comprehension and increase perception time.

Redaksiyaya daxil olub: 08.07.2022